

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

БИЦЮК ВІКТОРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 378.4:796.071.4 (043.5)

**ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ
В ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Запоріжжя – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Класичному приватному університеті, м. Запоріжжя.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, доцент
МАЗІН Василь Миколайович,
Національний університет
«Запорізька політехніка»,
завідувач кафедри управління
фізичною культурою та спортом.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
СВАТЬЄВ Андрій Вячеславович,
Запорізький національний університет,
завідувач кафедри фізичної культури та спорту;

кандидат педагогічних наук
ВЕРХОВСЬКА Марина Володимирівна,
Таврійський державний агротехнологічний
університет імені Дмитра Моторного,
старший викладач кафедри
фізичного виховання і спорту.

Захист відбудеться «20» жовтня 2020 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.127.04 у Класичному приватному університеті за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70 б, ауд. 124.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Класичного приватного університету за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70 б, ауд. 124.

Автореферат розіслано «20» вересня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. І. Облес

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Гуманізація всіх сфер суспільного життя Західної цивілізації сьогодні вступає в нову фазу, відмінною рисою якої є перенесення джерела активності людини в усіх сферах життєдіяльності із суспільного на індивідуальний рівень.

Проявом цієї тенденції в нашій країні є соціальний запит на перетворення трудової діяльності вчителів фізичного виховання з рутинного виконання дій, спрямованих на підготовку учнів до складання нормативів навчальної програми, на творчу самореалізацію – опредметнення змісту своїх уявлень, цінностей та особистісного змісту через професійну діяльність. Відповідно, утвердження вчителя фізичного виховання як суб'єкта професійної діяльності стає новим освітнім імперативом, відображеним у Законах України: «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про освіту» (2017 р.), «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.), а також у Концепції Нової української школи (2016 р.).

Важливим чинником, що визначає результативність професійної самореалізації вчителя фізичного виховання, є його професійна суб'єктність – інтегративна особистісна якість, що характеризує здатність учителя вибудовувати педагогічну діяльність відповідно до своїх переконань, принципів, уявлень.

Ця якість формується, перш за все, на етапі базової професійної освіти. Утім, належній підготовці майбутніх учителів фізичного виховання на профільних факультетах нашої країни заважає низка суперечностей, зокрема, між:

- актуальною парадигмою професійної освіти, яка проголошує активну суб'єктну роль учителя фізичного виховання в професійній діяльності, і недостатнім обґрунтуванням теоретичних засад, необхідних для її втілення у фаховій підготовці цієї категорії фахівців;

- очікуванням стейкхолдерів щодо професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання й реаліями освітнього процесу на факультетах фізичного виховання, де не створено належних умов для прояву студентами автономності, активності, креативності у виборі форм і засобів самореалізації;

- необхідністю набуття майбутніми вчителями фізичного виховання досвіду прояву своєї суб'єктності в конкретних педагогічних ситуаціях і дефіцитом методів професійної підготовки, спрямованих на формування та розвиток відповідних компетентностей;

- потребою комплексного оцінювання рівня професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання та браком об'єктивних діагностичних інструментів, адаптованих до специфіки освітнього процесу в ЗВО.

Розв'язання цих суперечностей можливо в разі вдосконалення освітнього процесу бакалаврів спеціальності 014.11 Середня освіта (Фізична культура). Підґрунтя для цього закладено в наукових працях, у яких здійснено спроби вирішення проблеми визначення «самості» як родової специфіки людини, яка

забезпечує її відмінність від тварин (Р. Бернс, Г. Гегель, І. Кант, І. Кон, К. Юнг). У дослідженнях цих авторів «Я» особистості подано як центральний елемент свідомості людини, що збирає розрізнені дані особистого досвіду в єдине ціле, формуючи з них цілісне й усвідомлене сприйняття людиною самої себе. При цьому наголошено, що «Я» прагне протистояти всьому, що загрожує його цілісності та зв'язності й виступає прообразом зовнішніх і внутрішніх проявів суб'єктності людини.

Внутрішні причини й зовнішні прояви суб'єктності як передумови надситуативної активності людини розкрито в публікаціях О. Ленглера, О. Леонтьєва, В. Петровського, С. Рубінштейна, І. Тітова. У працях авторів суб'єктність постає як похідна від «Я»-ідеї, відповідно до якої людина мислить, сприймає себе як причину себе самої (*causa sui*). Показано, що суб'єктність людини виявляється в її вітальності, діяльності, спілкуванні, самосвідомості як тенденція до самовідтворення. Суб'єктність необхідним чином розкривається в актах цілепокладання; у суб'єктивному відчутті свободи; у розвитку індивіда.

Механізми формування суб'єктності особистості описано в працях М. Фуко, згідно з яким людина стверджує себе як суб'єкт у різноманітних соціальних практиках, пізнаючи істину в процесі вирішення суперечностей, що виникають, усвідомлюючи при цьому свою унікальність і суспільну цінність. Професійна суб'єктність педагогів була предметом дослідження Н. Арістової, О. Бартків, А. Бекірової, А. Боднара, Є. Волкової, С. Глазачова, Ю. Журат, Д. Зубова, Н. Ларіонової, О. Мешко, С. Певної, Т. Северіної, О. Цимбал, С. Шехавцової, В. Ягупова. Становлення суб'єктності інших категорій працівників розглядали З. Адамська, Т. Вільхова, О. Капінус, Т. Маркелова, Т. Мальцева, С. Пелепчук, П. Скляр. У працях авторів професійна суб'єктність постає як ставлення людини до себе як суб'єкта професійної діяльності, що виражається в здатності виступати її стратегом, ставити й корегувати мету, усвідомлювати мотиви, самостійно планувати та оцінювати дії.

Разом з тим, аналіз публікацій показав, що розроблені на сьогодні теоретичні концепції та практичні методики не можуть бути використані для створення цілісної системи формування професійної суб'єктності в майбутнього вчителя фізичного виховання без суттєвого доопрацювання.

Ця теза ґрунтується також на результатах аналізу наукових праць із проблематики професійної підготовки вчителів фізичного виховання, які прямо або побічно стосуються формування їхньої професійної суб'єктності (М. Верховська, Р. Карпюк, В. Мазін, О. Петунін, А. Свасьєв, Н. Степанченко, Л. Сущенко). Хоча в працях авторів описано більшість професійно важливих компетентностей, обґрунтовано теоретичні й методичні засади їхнього формування, а також висвітлено результати експериментальної перевірки ефективності інноваційних освітньо-професійних програм професійної підготовки, проблему формування професійної суб'єктності вчителів фізичного виховання на етапі базової вищої освіти передчасно вважати вирішеною.

Актуальність формування суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання в базовій професійній освіті, а також те, що цій проблематиці на сьогодні не приділено належної уваги в наукових публікаціях, зумовило вибір теми дисертації: *«Формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання у процесі фахової підготовки»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи Класичного приватного університету «Роль творчої особистості в історії та теорії педагогіки» (номер державної реєстрації 0114U006397), одним із виконавців якої є автор.

Тему дисертації затверджено вченою радою Класичного приватного університету (протокол № 1 від 05.09.2016).

Мета й завдання дослідження. *Мета дослідження* – наукове обґрунтування методичної системи формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання в базовій професійній освіті.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

- проаналізувати сучасний стан розробленості проблеми формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання;

- уточнити зміст поняття «професійна суб'єктність майбутнього вчителя фізичного виховання»;

- розробити методичну систему формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання на засадах визначених необхідних та достатніх педагогічних умов, відповідну модель та методичне забезпечення процесу;

- експериментально перевірити доцільність упровадження методичної системи формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання.

Об'єкт дослідження – процес фахової підготовки майбутніх учителів фізичного виховання.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання.

Гіпотеза дослідження. Підготовка майбутніх учителів фізичного виховання в аспекті формування їхньої суб'єктності стане більш ефективною в разі створення таких педагогічних умов:

- удосконалення освітнього процесу впровадженням змістових модулів навчальних дисциплін, орієнтованих на формування професійної суб'єктності;

- формування адекватних уявлень про сутність і закономірності набуття особистістю професійної суб'єктності на аудиторних заняттях;

- формування під час навчальних практик та спортивно-педагогічного вдосконалення образу професійного майбутнього, в якому прояви суб'єктності ставали б причиною особистого ствердження та визнання з боку суспільства;

- створення рефлексивного середовища в науково-дослідній роботі та на практично орієнтованих лабораторних заняттях з метою залучення здобувачів освіти до перманентного аналізу проявів власної суб'єктної позиції;

- заохочення майбутніх учителів фізичного виховання до вільного самовираження особистості в позааудиторний час у громадській діяльності;
- упровадження в освітній процес методики оцінювання рівня професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання.

Методи дослідження. У ході дослідження використано такі методи:

- *теоретичні*: аналіз наукової літератури з наступним узагальненням і систематизацією його результатів – для конкретизації сутності ключових ознак професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання в контексті їхньої професійної підготовки; аналіз та інтерпретація сучасної нормативної бази професійної діяльності й підготовки вчителів фізичного виховання – для з'ясування ключових особливостей формування професійної суб'єктності здобувачів освіти; моделювання – з метою формалізації й унаочнення суттєвих елементів системи формування суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання;
- *емпіричні*: спостереження, експертне оцінювання, анкетування, тестування, опитування – для визначення переліку ключових ознак професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання; педагогічний експеримент – для перевірки ефективності розробленої технології формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання;
- *статистичні*: визначення середнього арифметичного, ранжування, порівняння за критерієм Манна-Уїтні – для опрацювання й оцінювання даних пілотних досліджень і педагогічного експерименту.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- *уперше теоретично обґрунтовано та розроблено педагогічні умови формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання, зокрема: удосконалення освітнього процесу впровадженням змістових модулів навчальних дисциплін; формування адекватних уявлень про сутність і закономірності набуття особистістю професійної суб'єктності на аудиторних заняттях; формування під час навчальних практик та спортивно-педагогічного вдосконалення образу професійного майбутнього; створення рефлексивного середовища в науково-дослідній роботі та на практично орієнтованих лабораторних заняттях; заохочення майбутніх учителів фізичного виховання до вільного самовираження особистості в позааудиторний час; упровадження в освітній процес методики оцінювання рівня професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання; *упроваджено* модель формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання, яка інтегрує підготовчий, формувальний, контрольний етапи;*
- *уточнено* дефініцію професійної суб'єктності майбутнього вчителя фізичного виховання як інтегративної особистісної якості, що характеризує його здатність бути суб'єктом педагогічної діяльності й виражається в спроможності формулювати її мету згідно із суспільними імперативами, самостійно планувати, виконувати та корегувати дії з досягнення цієї мети, а також оцінювати результат цих дій, спираючись на власну педагогічну

позицію; критерії (буттєвий, особистісний, соціально-педагогічний, діяльнісний) та відповідні показники її сформованості;

– *удосконалено* освітньо-професійну програму та навчальний план освітнього процесу бакалаврів спеціальності 014.11 Середня освіта (Фізична культура);

– *набули подальшого розвитку* наукові положення компетентнісного, діяльнісного, рефлексивного та контекстного підходів у фаховій підготовці майбутніх учителів фізичного виховання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що:

– розроблено й упроваджено в навчальний процес низку змістових модулів навчальних дисциплін, зокрема: «Сутність і закономірності становлення професійної суб'єктності вчителя фізичного виховання» («Вступ до спеціальності», 1-й сем.); «Психологічне підґрунтя професійної суб'єктності» («Психологія», 2-й сем.); «Педагогічна позиція вчителя фізичного виховання» (дисципліна «Педагогіка», 2-й сем.); блок модулів «Підготовка та проведення занять зі спортивних дисциплін» (дисципліни «Гімнастика», «Легка атлетика», «Рухливі ігри», 1–4-й сем.); «Організація і проведення занять з фізичної культури і спорту» (дисципліна «СПВ», 6-й сем.);

– підготовлено й упроваджено в освітній процес програму практики в 6-му та 8-му семестрах. При цьому використано контекстно орієнтовані методичні рекомендації з формування в майбутніх учителів фізичного виховання професійної суб'єктності;

– розроблено засоби встановлення рівня професійної суб'єктності майбутнього вчителя фізичного виховання.

Авторські практичні здобутки використовують у процесі підготовки фахівців з фізичного виховання і спорту в Інституті фізичного виховання і спорту Державного закладу «Луганський національний університет імені Т. Г. Шевченка» (довідка № 7-12 від 03.12.2019), Харківській державній академії фізичної культури (акт № 793/01-16 від 04.11.2019), Університеті митної справи та фінансів (довідка № 10-38/01/1398 від 03.10.2019), Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (довідка № 03-28/04/2559 від 30.09.2019), Класичному приватному університеті (довідка № 12-98 від 16.12.2019), Інституті управління і права Національного університету «Запорізька політехніка» (довідка № 10/12 від 17.12.2019).

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дослідження доповідались та обговорювались на науково-практичних конференціях:

– *міжнародних*: «Оновлення соціально-психологічної та педагогічної науки на етапі націєтворення» (м. Запоріжжя, 2012 р.); «Современные проблемы спорта, физической культуры и физической реабилитации» (м. Донецьк, 2014 р.); II Міжнародний науковий конгрес істориків фізичної культури «Історія фізичної культури і спорту народів Європи» (с. Золотий Потік, 2018 р.); «Фізична активність і якість життя людини» (м. Луцьк, Світязь, 2019 р.);

– *всеукраїнських*: «Педагогіка здоров'я» (м. Харків, 2016 р.); «Науковий пошук молодих дослідників: педагогічні науки» (м. Старобільськ, 2016 р.); «Теорія і практика професійного зростання сучасного педагога» (м. Запоріжжя, 2016 р.);

– *регіональних*: «Тиждень науки Запорізького національного технічного університету» (м. Запоріжжя, 2016, 2017, 2018 рр.).

Публікації. Основні наукові положення й результати дослідження відображено в 14 працях, з них: 4 – статті в наукових фахових виданнях України, 2 – статті в міжнародних наукових журналах, які входять до наукометричних баз, 7 – матеріали конференцій, 1 – методичні рекомендації.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації – 230 сторінок, із них основний текст – 160 сторінок, список використаних джерел (201 найменування).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми; визначено мету й завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження; викладено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; подано відомості щодо апробації й публікацій.

У **першому розділі** – *«Теоретичні засади формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання»* – схарактеризовано суб'єктність учителя фізичного виховання як орієнтир професійної освіти; обґрунтовано зміст поняття «професійна суб'єктність учителя фізичного виховання»; визначено теоретичний базис для формування цієї професійної якості; висвітлено її значення як складової soft skills; проаналізовано підходи до формування й вимірювання soft skills у вищій освіті; розроблено конструкт професійної суб'єктності майбутнього вчителя фізичного виховання.

Установлено, що сьогодні у фаховій підготовці вчителів фізичного виховання одним з очікуваних результатів освітнього процесу є здатність до соціального ствердження шляхом втілення змісту свого внутрішнього світу у творчій професійній діяльності.

Обґрунтовано, що одним із цільових орієнтирів фахової підготовки майбутніх учителів фізичного виховання, який відповідає очікуваним результатам навчання, є понятійний конструкт «професійна суб'єктність учителя фізичного виховання».

Водночас встановлено, що фаховій підготовці майбутніх учителів фізичного виховання в аспекті формування в них професійної суб'єктності притаманна поверховість і неорганізованість. Формування та розвиток цієї професійної якості відбувається несистемно, без чіткого розуміння її сутності й значення для успішного виконання вчителем професійних функцій.

Констатовано, що в робочих програмах навчальних дисциплін не зроблено наголосу на формуванні професійної суб'єктності. Хоча окремі

методи навчання, а також вправи, орієнтовані на формування професійної суб'єктності, традиційно присутні в підготовці майбутніх учителів фізичного виховання.

Отже, при існуючому змістовому наповненні освітнього процесу цілеспрямоване формування професійної суб'єктності є ускладненим, що дає підстави для постановки відповідної наукової проблеми.

Разом з тим, аналіз освітньо-професійних програм підготовки здобувачів освіти за спеціальністю 014.11 Середня освіта (Фізична культура) у контексті формування в майбутніх учителів фізичного виховання професійної суб'єктності засвідчив, що їх розробники при формулюванні компетенцій та програмних результатів навчання закладають певний потенціал для формування цієї професійної якості. Водночас аналіз закордонного досвіду підготовки вчителів фізичного виховання (зокрема, у США) свідчить про зміщення акцентів у формуванні компетентностей з предметних до «м'яких» (soft skills), серед яких чільне місце посідає здатність виступати суб'єктом професійної діяльності, стверджувати особистість у соціальному середовищі.

Обґрунтовано, що професійна суб'єктність майбутнього вчителя фізичного виховання – це інтегративна особистісна якість, що характеризує здатність учителя бути суб'єктом педагогічної діяльності й виражається в спроможності формулювати її мету згідно із суспільними імперативами, самостійно планувати, виконувати та корегувати дії з досягнення цієї мети, а також оцінювати результат цих дій, спираючись на власну педагогічну позицію.

Ознаками професійної суб'єктності є:

- у буттєвому аспекті: активність, автономність, цілісність, безпосередність, креативність, гідність;
- в особистісному аспекті: професійна самоідентифікація; мотивованість у професійному успіху та особистісному розвитку; принциповість;
- у діяльнісному аспекті: справедливість; виваженість педагогічних дій;
- у соціально-педагогічному аспекті: авторитет в учнів та колег.

Показано, що теоретичним підґрунтям формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання в системі фахової підготовки є суб'єктно-буттєвий підхід, розроблений С. Рубінштейном та його послідовниками; ідеї М. Фуко про владу як соціальний феномен, що формується суб'єктними позиціями окремих осіб – членів соціуму, а також його думки про становлення суб'єкта в контексті влади; імперативи Болонського процесу; компетентнісний, діяльнісний, рефлексивний, контекстний підходи в професійній освіті; гуманістична педагогіка та психологія; методологія емпіричних досліджень у соціології, педагогіці й психології.

Доведено, що одним із важливих напрямів оптимізації системи фахової підготовки майбутніх учителів фізичного виховання в Україні є створення та впровадження академічно незалежних, альтернативних освітньо-професійних програм, що задовольняють як суспільні запити, так і потреби здобувачів освіти

за спеціальністю 014.11 Середня освіта (Фізичне культура). У цих програмах належне місце має бути відведено розвитку компетентностей, що гарантують конструктивний прояв суб'єктної позиції вчителів фізичного виховання в професійній діяльності.

У **другому розділі** – *«Педагогічні умови та модель формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання»* – обґрунтовано педагогічні умови формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання, модель відповідного педагогічного процесу та його методичне забезпечення.

Доведено, що основу технології формування суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання мають становити такі педагогічні умови:

- удосконалення освітнього процесу впровадженням змістових модулів навчальних дисциплін, орієнтованих на формування професійної суб'єктності;
- формування адекватних уявлень про сутність і закономірності набуття особистістю професійної суб'єктності на аудиторних заняттях;
- формування під час навчальних практик та спортивно-педагогічного вдосконалення образу професійного майбутнього, в якому прояви суб'єктності є основою особистого ствердження та визнання суспільством;
- створення рефлексивного середовища в науково-дослідній роботі та на практично орієнтованих лабораторних заняттях з метою залучення здобувачів освіти до перманентного аналізу прояву власної суб'єктної позиції;
- заохочення майбутніх учителів фізичного виховання до вільного самовираження особистості в позааудиторний час у громадській діяльності;
- упровадження в освітній процес методики оцінювання рівня професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання.

Створення визначених педагогічних умов пов'язане з удосконаленням аудиторної, позааудиторної, науково-дослідної роботи студентів спеціальності 014.11 Середня освіта (Фізична культура), а також трансформацією змісту їхніх навчальних практик.

Процес формування професійної суб'єктності майбутнього учителя фізичного виховання подано в дисертації у формі моделі, що інтегрує три взаємопов'язаних блоки: цільовий, який поєднує освітню мету, нормативні засади, педагогічні умови, теоретичне підґрунтя; процесуальний, який відображає форми, засоби й методи, згруповані відповідно до логіки певних етапів; результативний, який презентує в схематичному вигляді критерії, показники, засоби контролю, а також очікуваний кінцевий результат освітнього процесу в аспекті професійної суб'єктності майбутнього вчителя фізичного виховання.

Послідовність завдань, форм та засобів формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання відображено в процесуальному блоці моделі, що інтегрує підготовчий, формувальний і контрольний етапи (рис. 1).

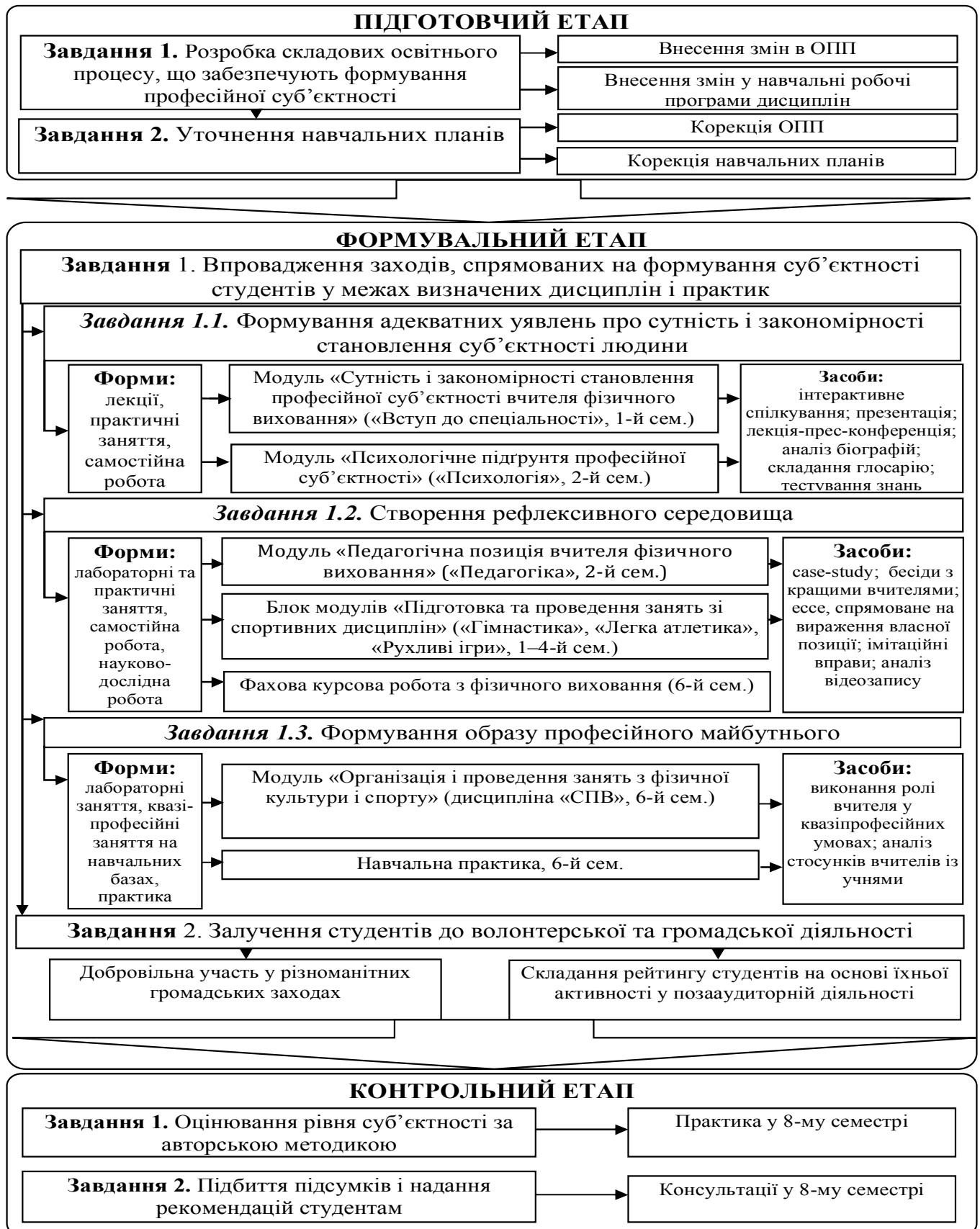

Рис. 1. Процесуальний блок моделі формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання

Як видно з рис. 1, підготовчий етап охоплює розроблення складових освітнього процесу, що забезпечують формування професійної суб'єктності майбутніх учителів (внесення змін в ОПП та навчальні робочі програми окремих дисциплін); корекція ОПП і навчальних планів.

Формувальний етап орієнтований на впровадження заходів, спрямованих на формування суб'єктності в межах визначених дисциплін і практик, серед яких: створення у студентів адекватних уявлень про сутність і закономірності становлення суб'єктності людини, організація рефлексивного середовища, формування позитивного образу професійного майбутнього. Також на цьому етапі відбувається залучення здобувачів освіти до волонтерської діяльності в різноманітних громадських заходах з наступним складанням рейтингу відповідної активності.

Контрольний етап передбачає оцінювання рівня суб'єктності за авторською методикою, а також підбиття підсумків і надання рекомендацій студентам.

У розділі подано тематичний план формування суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання в експериментальному ЗВО; наведено співвідношення компонентів професійної суб'єктності, компетентностей та програмних результатів навчання здобувачів освіти.

У **третьому розділі** – *«Дослідно-експериментальна робота з формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання»* – висвітлено систему оцінювання суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання; подано зміст і результати пілотних досліджень, присвячених розробці авторського опитувальника; висвітлено організацію та хід педагогічного експерименту; проаналізовано його результати.

Обґрунтовано, що для виявлення рівня професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання доцільною є система оцінювання професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання, що інтегрує методику «Педагогічні ситуації» Р. Нємова, методику «Рівень розвитку суб'єктності особистості» М. Щукіної, авторський особистісний опитувальник, а також методику оцінювання професійної суб'єктності здобувачів освіти під час проходження педагогічної практики.

Для перевірки ефективності авторських методичних напрацювань проведено експеримент, тривалість якого визначена терміном підготовки бакалаврів – дослідження проведено протягом 2015–2019 рр. (загалом експериментальна робота тривала 4 роки). У ході експерименту експериментальним ЗВО виступив Класичний приватний університет; контрольним – Запорізький національний університет.

Вибірки в контрольному й експериментальному ЗВО вирівнювали за параметрами статі. Кількість студентів у кожній вибірці становила 21 особу.

Докладно описано особливості впровадження авторських методичних напрацювань в експериментальному ЗВО. Зокрема, показано, що відмінності між професійною підготовкою студентів контрольного й експериментального

ЗВО забезпечено модифікацією навчального процесу завдяки поетапному засвоєнню студентами змісту таких одиниць навчального плану, як: модуль «Сутність і закономірності становлення професійної суб'єктності вчителя фізичного виховання» (дисципліна «Вступ до спеціальності», 1-й сем.); модуль «Психологічне підґрунтя професійної суб'єктності» (дисципліна «Психологія», 2-й сем.); модуль «Педагогічна позиція вчителя фізичного виховання» (дисципліна «Педагогіка», 2-й сем.); блок модулів «Підготовка та проведення занять зі спортивних дисциплін» (дисципліни «Гімнастика», «Легка атлетика», «Рухливі ігри», 1–4-й сем.); блок модулів «Організація і проведення занять з фізичної культури і спорту» (дисципліна «СПВ», 6-й сем.); практики в 6, 8-му семестрах.

У ході педагогічного експерименту з'ясовано, що на його початку у 2015 р. студенти як контрольного, так і експериментального ЗВО мали переважно низький та середній рівні суб'єктності. Наприкінці експерименту в 2019 р. в експериментальному ЗВО значно зросла кількість студентів із високим і середнім рівнями суб'єктності. При цьому студентів з низьким рівнем стало менше. У контрольному ЗВО кількість студентів з низьким, середнім та високим рівнями суттєво не змінилася (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання, %

Вибірка	Рік	Рівень		
		низький	середній	високий
Буттєвий критерій (методика «Рівень розвитку суб'єктності особистості» М. Щукіної)				
Контр. ЗВО	2015	28,57	61,90	9,52
	2019	23,81	66,67	9,52
Експер. ЗВО	2015	33,33	52,38	14,29
	2019	9,52	52,38	38,10
Особистісний критерій (авторський особистісний опитувальник)				
Контр. ЗВО	2015	38,10	47,62	14,29
	2019	47,62	47,62	4,76
Експер. ЗВО	2015	38,10	52,38	9,52
	2019	0	42,86	57,14
Діяльнісний критерій (методика «Педагогічні ситуації» Р. Немова)				
Контр. ЗВО	2015	38,10	52,38	9,52
	2019	42,86	42,86	14,29
Експер. ЗВО	2015	38,10	47,62	14,29
	2019	4,76	57,14	38,10
Соціально-педагогічний критерій (оцінювання учнями та вчителями)				
Контр. ЗВО	2015	19,05	71,43	9,52
	2019	28,57	57,14	14,29
Експер. ЗВО	2015	38,10	57,14	4,76
	2019	9,52	42,86	47,62

На основі отриманих даних встановлено динаміку результативної ознаки в кожному із закладів, а також наявність відмінностей між експериментальним і контрольним ЗВО на початку та наприкінці дослідної роботи за критерієм Манна-Уїтні ($p < 0,05$). Зокрема, основні результати педагогічного експерименту полягають у такому:

– порівняння рівнів розвитку суб'єктності в експериментальному й контрольному ЗВО засвідчило, що на початку експерименту розвиток суб'єктності студентів за жодним з критеріїв у контрольному та експериментальному ЗВО не мав статистично достовірної різниці;

– наприкінці експерименту при порівнянні рівнів розвитку суб'єктності в експериментальному й контрольному ЗВО зафіксовано достовірні відмінності між вибірками;

– порівняння рівнів суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання на констатувальному та контрольному етапах експерименту виявило, що в експериментальному ЗВО відбувся достовірний розвиток суб'єктності за всіма критеріями її оцінювання. У контрольному ЗВО статистично достовірної динаміки рівня суб'єктності за жодним критерієм не зафіксовано.

Таким чином, у своїй сукупності результати педагогічного експерименту засвідчили, що в експериментальному ЗВО, на відміну від контрольного, формування суб'єктності відбувалося ефективніше, підтверджуючи тим самим ефективність розроблених автором педагогічних умов цього процесу.

ВИСНОВКИ

У дисертації подано практичне вирішення наукової проблеми формування суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання у фаховій підготовці. Отримані результати підтверджують положення гіпотези, а досягнута мета та виконані завдання дослідження є основою для таких висновків.

1. Сьогодні у фаховій підготовці вчителів фізичного виховання першочергового значення набуває формування прагнення до соціального ствердження шляхом втілення змісту свого внутрішнього світу у творчій професійній діяльності. Це прагнення не має сенсу без відповідальності вчителя за свою ідейну позицію, а також прийняття ним культурних норм, адже без цього перетворюється на агресивність як форму самоствердження.

Компетентності, які забезпечують конструктивне втілення особистісного змісту в професійній діяльності, співвідносяться із soft skills, формуванню яких останнім часом приділяють належну увагу в закордонних (США) закладах вищої освіти, що готують майбутніх учителів фізичного виховання до професійної діяльності.

Доведено, що одним із важливих напрямів оптимізації системи фахової підготовки майбутніх учителів фізичного виховання в Україні є створення та впровадження академічно незалежних, альтернативних освітньо-професійних програм, що задовольняють як суспільні запити, так і потреби здобувачів освіти

за спеціальністю 014.11 Середня освіта (Фізичне культура). У цих програмах належне місце має бути відведено розвитку soft skills, зокрема тих компетентностей, що забезпечують суб'єктну позицію вчителів фізичного виховання в соціальній дії та взаємодії.

Разом з тим, при існуючому змістовому наповненні дисциплін цілеспрямоване формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання є ускладненим, що дає підстави для постановки відповідної наукової проблеми.

2. Професійна суб'єктність майбутнього вчителя фізичного виховання – це інтегративна особистісна якість, що характеризує здатність учителя бути суб'єктом педагогічної діяльності й виражається в спроможності формулювати її мету згідно із суспільними імперативами, самостійно планувати, виконувати та корегувати дії з досягнення цієї мети, а також оцінювати результат цих дій, спираючись на власну педагогічну позицію.

Характеристиками професійної суб'єктності в буттєвій сфері є активність, автономність, цілісність, безпосередність, креативність, гідність; в особистісній – сформованість професійного Я-образу, ідентифікація з професією; потреба в професійному успіху; принциповість у дотриманні світоглядних орієнтирів; у діяльній – виваженість у педагогічних діях; справедливість при вирішенні педагогічних конфліктів; у соціально-педагогічній – авторитет в учнів та колег.

3. Методична система формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання ґрунтується на суб'єктно-буттєвому підході, розробленому С. Рубінштейном та його послідовниками; ідеях М. Фуко про закономірності становлення суб'єкта в контексті влади; імперативах Болонського процесу; компетентнісному, діяльнісному, рефлексивному, контекстному підходах у професійній освіті; гуманістичній педагогіці та психології; методології емпіричних досліджень у соціології, педагогіці й психології.

Розроблена автором методична система інтегрує педагогічні умови, відповідну модель та методичне забезпечення процесу формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання.

Педагогічними умовами формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання є:

- удосконалення освітнього процесу впровадженням змістових модулів навчальних дисциплін, орієнтованих на формування професійної суб'єктності;
- формування адекватних уявлень про сутність і закономірності набуття особистістю професійної суб'єктності на аудиторних заняттях;
- формування під час навчальних практик та спортивно-педагогічного вдосконалення образу професійного майбутнього, в якому прояви суб'єктності ставали б основою особистого ствердження та визнання з боку суспільства;
- створення рефлексивного середовища в науково-дослідній роботі та на практично орієнтованих лабораторних заняттях з метою залучення здобувачів освіти до перманентного аналізу проявів власної суб'єктної позиції;

- заохочення майбутніх учителів фізичного виховання до вільного самовираження особистості в позааудиторний час у громадській діяльності;
- упровадження в освітній процес методики оцінювання рівня професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання.

Створення цих умов пов'язане з упровадженням моделі педагогічного процесу, що включає цільовий, процесуальний та результативний блоки, кожен з яких має своє змістове наповнення.

Поетапний характер формування професійної суб'єктності представлений у процесуальному блоці моделі, відповідно до якого передбачено підготовчий, формувальний, контрольний етапи.

Методичне забезпечення формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання включає тематичний план формування професійної суб'єктності; частину освітньо-професійної програми підготовки майбутніх учителів фізичного виховання, що містить компетентності та програмні результати навчання здобувачів освіти, пов'язані з професійною суб'єктністю; систему оцінювання професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання, що інтегрує методику «Педагогічні ситуації» Р. Немова, методику «Рівень розвитку суб'єктності особистості» М. Щукіної, авторський особистісний опитувальник, методику оцінювання на педагогічній практиці.

4. Експериментальна перевірка ефективності методичної системи формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання стала підставою для твердження про обґрунтованість педагогічних умов, зокрема:

- порівняння розвитку суб'єктності в експериментальному й контрольному ЗВО за критерієм Манна-Уїтні ($p < 0,05$) виявило, що на початку експерименту розвиток суб'єктності студентів за жодним з критеріїв у контрольному та експериментальному ЗВО не мав статистично достовірної різниці;

- наприкінці експерименту порівняння розвитку суб'єктності в експериментальному й контрольному ЗВО за критерієм Манна-Уїтні ($p < 0,05$) зафіксовано достовірні відмінності між вибірками;

- порівняння рівнів суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання на констатувальному та контрольному етапах експерименту за критерієм Манна-Уїтні ($p < 0,05$) дало підстави констатувати, що в експериментальному ЗВО відбувся достовірний розвиток суб'єктності за всіма критеріями її оцінювання. У контрольному ЗВО статистично достовірної динаміки рівня суб'єктності за жодним критерієм не виявлено.

Аналіз та інтерпретація результатів педагогічного експерименту підтвердили положення основної гіпотези дисертації.

До перспективних напрямів досліджень належить розробка технологій розвитку професійної суб'єктності педагогічних працівників з урахуванням здатності до навчання й самонавчання, віку, статі, досвіду та інтересів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких висвітлено основні наукові результати дисертації

1. Бицюк В. В. Професійна суб'єктність як орієнтир професійної освіти вчителя фізичного виховання. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко (гол. ред.) та ін. Запоріжжя, 2017. Вип. 55 (108). С. 87–94.

2. Бицюк В. В. Формування професійної суб'єктності вчителя фізичного виховання як проблема фахової підготовки. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко (гол. ред.) та ін. Запоріжжя, 2017. Вип. 56–57 (109–110). С. 75–81.

3. Бицюк В. В. Ознаки професійної суб'єктності майбутнього вчителя фізичного виховання. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2018. № 4 (318), травень. Ч. 2. С. 30–36.

4. Бицюк В. В. Модель формування професійної суб'єктності майбутніх фахівців фізичної культури і спорту. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2019. № 4 (327), травень. Ч. 2. С. 36–49.

5. Bytsuk V., Mazin V. Pedagogical conditions for formation of professional subjectivity of future physical education teachers. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE)*. 2019. Vol. 6. Issue 7, June. P. 7–13. DOI: <http://dx.doi.org/10.20431/2349-0381.0607002>.

Особистий внесок здобувача: аналіз наукових джерел та підготовка рукопису.

6. Bytsuk V. Results of research about forming professional subjectivity of future physical education teachers. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE)*. 2019. Vol. 6. Issue 10, October. P. 104–109. DOI: <http://dx.doi.org/10.20431/2349-0381.0610012>.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Бицюк В. В. Професійна суб'єктність майбутніх учителів фізичного виховання як орієнтир базової професійної освіти. *Науковий пошук молодих дослідників. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. студентів. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2016. № 1. Ч. II. С. 199–203.

8. Бицюк В. В., Мазін В. М. Понятійний апарат для описання виховної роботи. *Педагогіка здоров'я* : зб. наук. пр. VI Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. акад. І. Ф. Прокопенка. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2016. С. 569–572.

Особистий внесок здобувача: аналіз наукових джерел та підготовка рукопису.

9. Бицюк В. В. До проблеми формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання в процесі фахової підготовки. *Тиждень науки* : тези доповідей наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 18–22 квітня 2016 р.) / редкол.: Ю. М. Внуков (відпов. ред.) та ін. Запоріжжя : ЗНТУ, 2016. Т. 4. С. 34–35.

10. Бицюк В. В. Методика визначення рівню професійної суб'єктності майбутніх вчителів фізичного виховання. *Теорія і практика професійного зростання сучасного педагога* : матеріали Другого Всеукр. наук.-практ. семінару (14–15.11.2016). Запоріжжя : ЗОІППО, 2016. URL: <http://ukrseminar.blogspot.com/p/3.html>.

11. Бицюк В. В. Аналіз засобів виявлення рівня професійної суб'єктності фахівців різних категорій. *Тиждень науки* : тези доповідей наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 18–21 квітня 2017 р. / редкол.: В. В. Наумик (відпов. ред.). Електрон. дані. Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. С. 1588–1589. 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM); 12 см. Назва з тит. екрана.

12. Бицюк В. В. Конструкт професійної суб'єктності майбутніх вчителів фізичного виховання. *Тиждень науки* : тези доповідей наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 18–21 квітня 2018 р.) / редкол.: В. В. Наумик (відпов. ред.). Електрон. дані. Запоріжжя : ЗНТУ, 2018. С. 1840. 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM); 12 см. Назва з тит. екрана.

13. Бицюк В. В., Мазін В. М. Залежність фізичного та психологічного здоров'я жінок України та Австралії від занять фітнесом. *Фізична активність і якість життя людини* : зб. тез доповідей III Міжнар. наук.-практ. конф. (11–13 червня 2019 р.). Луцьк ; Світязь, 2019. С. 72.

Особистий внесок здобувача: збір емпіричних даних, аналіз наукових джерел, підготовка рукопису.

Навчально-методичне видання

14. Методичні рекомендації з організації самостійної та індивідуальної роботи з навчальної дисципліни «Педагогічна майстерність» для студентів освітнього рівня «магістр» усіх форм навчання спеціальності 014.11 «Середня освіта (Фізична культура)» / укл. В. В. Бицюк. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2019. 32 с.

АНОТАЦІЯ

Бицюк В. В. Формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання в процесі фахової підготовки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2020.

У дисертації викладено нове вирішення проблеми формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання в процесі фахової підготовки.

Обґрунтовано, що професійна суб'єктність учителя фізичного виховання – це інтегративна особистісна якість, що характеризує здатність учителя бути суб'єктом педагогічної діяльності й виражається в спроможності формулювати її мету згідно із суспільними імперативами, самостійно планувати, виконувати та корегувати дії з досягнення цієї мети, а також оцінювати результат цих дій, спираючись на власну педагогічну позицію.

Обґрунтовано, що педагогічними умовами формування професійної суб'єктності в майбутніх учителів фізичного виховання є: удосконалення освітнього процесу впровадженням змістових модулів навчальних дисциплін; формування адекватних уявлень про сутність і закономірності набуття особистістю професійної суб'єктності на аудиторних заняттях; формування під час навчальних практик та спортивно-педагогічного вдосконалення образу професійного майбутнього; створення рефлексивного середовища в науково-дослідній роботі та на практично орієнтованих лабораторних заняттях; заохочення майбутніх учителів фізичного виховання до вільного самовираження особистості в позааудиторний час; упровадження в освітній процес методики оцінювання рівня професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання.

Подано авторську модель формування професійної суб'єктності майбутніх учителів фізичного виховання, яка містить цільовий, процесуальний та результативний блоки.

Проаналізовано результати експериментальних досліджень.

Ключові слова: фахова підготовка, професійна суб'єктність, майбутні вчителі фізичного виховання, формування, педагогічні умови.

АННОТАЦИЯ

Бицюк В. В. Формирование профессиональной субъектности будущих учителей физического воспитания в процессе профессиональной подготовки. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.04 – теория и методика профессионального образования. – Классический приватный университет, Запорожье, 2020.

В диссертации изложено новое решение проблемы формирования профессиональной субъектности будущих учителей физического воспитания в процессе профессиональной подготовки.

Обосновано, что профессиональная субъектность учителя физического воспитания – это интегративное личностное качество, характеризующее способность учителя быть субъектом педагогической деятельности, которое

выражается в его способности формулировать цель этой деятельности в соответствии с общественными императивами, самостоятельно планировать, выполнять и корректировать действия по достижению этой цели, а также оценивать результат этих действий, опираясь на собственную педагогическую позицию.

Обосновано, что педагогическими условиями формирования профессиональной субъектности у будущих учителей физического воспитания являются: совершенствование образовательного процесса внедрением модулей учебных дисциплин; формирование адекватных представлений о сущности и закономерностях приобретения личностью профессиональной субъектности на аудиторных занятиях; формирование во время учебных практик и спортивно-педагогического совершенствования образа профессионального будущего; создание рефлексивной среды в научно-исследовательской работе и на практически ориентированных лабораторных занятиях; поощрение будущих учителей физического воспитания к свободному самопроявлению личности во внеаудиторное время; внедрение в образовательный процесс методики оценки уровня профессиональной субъектности будущих учителей физического воспитания.

Представлена авторская модель формирования профессиональной субъектности будущих учителей физического воспитания, содержащая целевой, процессуальный и результативный блоки.

Проанализированы результаты экспериментальных исследований.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, профессиональная субъектность, будущие учителя физического воспитания, формирование, педагогические условия.

SUMMARY

Bytsyuk V. V. Formation of professional subjectivity of future teachers of physical education in the process of professional training. – Qualification scientific work on manuscript copyright.

The dissertation to acquire the scientific degree of the candidate of pedagogical sciences on the specialty 13.00.04 – the theory and methodology of professional education. – Classical Private University, Zaporizhzhia, 2020.

The dissertation presents a new solution to the problem of formation of the professional subjectivity of future physical education teachers in the process of professional training.

The relevance of the topic covered in the research is confirmed by the existence of a number of contradictions which hinder the formation of professional subjectivity of future physical education teachers in the process of professional training.

It has been stated that «professional subjectivity of a physical education teacher» is an integral personal quality that characterizes the teacher's ability to be a subject of pedagogical activity and is expressed in the ability to formulate its goal according to social imperatives, to plan, perform and adjust actions to achieve these goals independently, as well as to evaluate the result of these actions, based on their own pedagogical stand.

The characteristics of the professional subjectivity of a physical education teacher has been determined according to different spheres: the existential sphere includes activity, autonomy, integrity, immediacy, creativity, dignity; in the personal sphere they are the formation of a professional self-image, identification with the profession; the need for professional success; principled adherence to world outlook. The main characteristics in the professional field include reasonableness in pedagogical actions; justice in resolving pedagogical conflicts. In the social and pedagogical sphere emphasis is on establishing credibility with students and colleagues.

It has been proved that the pedagogical conditions for the formation of professional subjectivity of future physical education teachers are: improvement of the educational process by introducing content modules of academic disciplines; formation of adequate ideas about the essence and patterns of personal acquisition of professional subjectivity in the classroom; formation process during educational practices and improvement of the image of the professional future in both sport and pedagogical directions; creation of a reflective environment in research work and practically oriented laboratory classes; encouragement of future physical education teachers to freely express themselves in extracurricular activities; implementation of assessment methods to evaluate the level of professional subjectivity of future physical education teachers.

The author's model of the process of formation of professional subjectivity of future physical education teachers is comprised of target, procedure and effectiveness blocks. The target block of the model integrates the purpose of professional training, which is determined on the basis of society's requests, personal needs of future physical education teachers, as well as legal imperatives presented in government documents. The procedure block of the model represents the logic of building the educational process through the demonstration of the content of the stages of professional training, methods and forms of professional development. The effectiveness block of the model integrates the criteria, the indicators, the levels and the diagnostic methods to determine the level of professional subjectivity of future physical education teachers.

The methodical support of formation of professional subjectivity of future teachers of physical education which was presented comprises the course schedule of professional subjectivity formation; part of the educational-professional training program for future physical education teachers, which contains the competencies and potential learning outcomes related to professional subjectivity of students; system of

assessment of professional subjectivity of future teachers of physical education, which integrates the method «Pedagogical situations» by R. Nemov, «Level of development of subjectivity of personality» by M. Schukina, the author's personal questionnaire and the method of assessment in pedagogical practice.

The results of experimental researches which have been presented and analyzed showed that in the higher education institution, where the experiment was held, the development of the subjectivity of future physical education teachers was more effective than in the controlled institution.

Promising areas of research include the development of technologies for the development of professional subjectivity of teachers, taking into account the ability to learn and self-study, age, gender, experience and interests.

Key words: professional training, professional subjectivity, future physical education teachers, formation, pedagogical conditions.

БИЦЮК ВІКТОРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

**ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ
В ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Підписано до друку 15.09.2020.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризографний. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9. Тираж 100 пр. Зам. № 16-2020/21АБ.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008